

Наталія Білоус

СОЦІАЛЬНА ТА ПРОФЕСІЙНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ КИЄВА У СВІТЛІ ФІСКАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст.*

У XVI ст. Київ був не тільки важливим адміністративним центром прикордонного воєводства, а й значним торгово-ремісничим осередком Наддніпрянщини, що лежав на перетині торгових шляхів. Саме географічне розташування міста значною мірою визначало основні заняття його мешканців, до яких належали переважно торгівля та ремесло.

Соціальна та станово-професійна структура населення пізньосередньовічного Києва частково вже були предметом нашого розгляду¹. Нині ж розглянемо ці важливі для історії міста питання не тільки стосовно тієї його частини, що знаходилася під юрисдикцією магістрату, а й у межах усього Києва. Адже, як відомо, тогочасний Київ був складною міською агломерацією – сукупністю окремих поселень, розтягнутих у міському просторі, слабо пов'язаних між собою адміністративно. Головним її елементом був Поділ – «Дольне» або «Нижнє» місто, а колишній давньоруський центр Києва – Верхнє старе місто, де знаходилися Софійський і Михайлівський Золотоверхий монастирі, на той час було напівзапустілим городищем. На південь від нього розташовувалися багатолюдне Печерське містечко разом із Пустинно-Микільським і Видубицьким монастирями й з прилеглими до них землями. Інші місцевості давньоруського Києва – Копирів кінець, Щекавиця, Дорогожичі – залишалися незаселеними і разом з Оболонню й островами Дніпра функціонували як сільськогосподарська зона міста.

До історії джерел

За відсутності київських актових книг фіскальні або описово-статистичні джерела, незважаючи на фрагментарність вміщеної у них інформації, на сьогодні є чи не основними джерелами для дослідження соціально-економічної історії Києва та інших міст Київського воєводства. Серед них першорядне

* Дослідження підготовлено завдяки дотації КІУСу Альбертського університету (з Меморіального фонду ім. Петра Чорного).

¹ Білоус Н. Київ наприкінці XV – в першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування. К., 2008. С. 85–89.

значення мають ревізії замків та люстрації – джерела, що відклалися в результаті офіційних урядових фіскальних акцій, які провадилися з метою ревізування маєтностей та доходів з них. З 22 книг переписів фонду «Литовська метрика» одна під № 563 містить описи 13 українських замків за 1552 рік, серед них – ревізія тогочасного Київського замку, яка, поза всякими сумнівами, є цінним джерелом для вивчення соціально-економічної історії, історичної демографії, антропонімії й топографії міста. Книга належить до т. зв. нової Литовської метрики, тобто була переписана зі старої у 1596 р. Існують дві публікації цього джерела², які, щоправда, мають низький археографічний рівень, про що вже зазначав Я. Р. Дашкевич³.

Правовою підставою другої в історії Корони Польської люстрації королівських маєтностей стали рішення люблінського сейму 1569 р. Загальновідомо, що основна увага на цьому сеймі, що тривав сім місяців, була приділена питанням унії Королівства Польського і Великого князівства Литовського, правового статусу інкорпорованих земель – Волині та Київщини, а також заснуванню Коронного Скарбу у місті Рава Мазовецька та принципам обрахування кварти. Проблема люстрування державних маєтностей вирішувалася поспіхом, але конституція люблінського сейму все ж дещо додала до розробки правових засад та механізму люстрування: 1) зобов'язала люстраторів у своїх діях керуватися постановою сейму про ревізорів; 2) регламентувала порядок призначення нового члена комісії на випадок, якщо раніше призначений люстратор помирав чи з якоїсь причини не міг брати участі в цій акції. Конституція люблінського сейму 1569 р. містила також низку параграфів, які обумовлювали дії люстраторів та порядок вирахування кварти на інкорпорованих землях. До обов'язків люстраторів входили ревізія та інвентаризація прибутків вільних маєтностей, наявності пусток, які могли б бути передані в ленне земельне володіння⁴. До Київського воєводства сейм 1569 р. затвердив люстраційну комісію у складі шляхтичів Ходоровського, Божецького та королівського секретаря Кшиштофа Глови⁵. Постановою цього сейму передбачалося, що у випадку, коли б люстратори не встигли доповісти на

² Źródła do dziejów polskich / Wyd. przez M. Malinowskiego i A. Przędzieckiego. Wilno, 1844. T. 2. S. 123–140. Основою для публікації стала підготовлена у Варшаві копія з оригіналу книги № 563 з фонду «Литовська метрика», яка пізніше була внесена до київської гродської книги у 1616 р. З неї у 1628 р. був зроблений випис, яким скористався Кость Свідзинський з метою подальшої публікації. Джерело опубліковане у перекладі на польську мову. Друга публікація підготовлена до друку В. Б. Антоновичем на підставі копії з книги № 563, зробленої П. Г. Лебединцевим. Див.: Архив Юго-Западной России. К., 1886. Ч. 7. Т. 1. С. 106–122.

³ Дашкевич Я.Р. О достоверности публикаций материалов Литовской метрики по данным описания Киевского замка 1552 г. // Исследования по истории Литовской метрики. Сб. науч. трудов. Москва, 1989. Ч. 1. С. 158–184.

⁴ Volumina Legum. 1859. Vol. 2. P. 97, § 48. Детально про це див.: Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. Підгот. Р. Майборода. К., 1999. С. 20–21.

⁵ Volumina Legum. 1859. Vol. 2. P. 97, § 42–44.

сеймі про результати своєї роботи, вони повинні були списати детальні реєстри всіх прибутків і влітку у м. Рава Мазовецька віддати до рук коронного підскарбія та депутатів: «Lustratorom na rewidowanie dóbr naszych królewskich, z seymu przeszłego wysłanym, gdyż tu rewizyi na tem seymie nie odniesli, roskazujemy, aby rejestra porządnie wszystkich prowentów spisali, y na nowe lato w Rawie do rąk pana podskarbiego y deputatów oddali»⁶. Але, як відомо, запланована люстрація Київського воєводства тоді так і не відбулася, а була проведена лише 1616 року.

Натомість призначені варшавським сеймом 1570 р. ревізори уклали інвентар Київського замку, текст якого добре відомий дослідникам. Рукопис інвентаря обсягом 42 аркуші нині зберігається у фонді «Скарб Коронний» у Головному архіві давніх актів у Варшаві: «Regestr albo inwentarz zamków iego Krolewskiej mczi miast, miasteczek wołoszczi y wszystkich pozithkow y powinoszczci do nich należących we wszistkym woiewoczthwie kijowskym, s dostatecznego wiwiadowania uczinioni i spissani, przez nas Michała Myszke Warkowskiego, sprawcze woiewoczthwa Kijowskiego, Jana Bisthrzikowskiego, dworzanina krolia iego mczi, Szczesnego Charlinskiego, chorążego kijowskiego, rewizorow na tho od iego Krolewskiej Mczi s seymu walnego warszawskiego naznaczonych i posłanich roku thisziacz pięczshet szietmdziesiątego»⁷. Засвідчена 13 січня 1775 р. копія інвентаря Київського замку з архіву Київської комісії для розгляду давніх актів була опублікована у багатотомному виданні «Архив Юго-Западной России»⁸. Цей же варіант публікувався Олександром Яблоновським у XX томі «Źródła Dziejowe»⁹. Остання публікація була здійснена на основі копії Едварда Рулікowsького, зробленої, своєю чергою, з копії цього документа з Тульчинського архіву Потоцьких¹⁰.

Наприкінці 1570 р. ревізори підготували також реєстр шосового податку, сплаченого мешканцями Києва від нерухомості та майна – «Districtus Kijoviensis. Regestr wybierania roborow miasta Kiiowskiego» (далі – поборовий реєстр 1571 р.), який було оформлено 2 січня 1571 р. Того ж дня такий реєстр було укладено для Овруча, 3 січня – для Житомира, 6 січня – для Любеча. Даний «реєстр», як і ревізія Київського замку 1552 р., є цінним джерелом для дослідження соціально-економічної історії Києва, а також історичної демографії та антропонамії.

⁶ Volumina Legum. 1859. Vol. 2. P. 108, § 7.

⁷ AGAD. ASK, dział LIV, sygn. 25. Оригінал. Фотокопія джерела: ЦДІАУК. Ф. КМФ–15, оп. 3, спр. 326.

⁸ Архив ЮЗР. К., 1905. Ч. 7. Т. 3. – Ч. 1. С. 1–10.

⁹ Źródła Dziejowe. Т. XX. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Т. IX. Ziemie Ruskie. Ukraina / Opisane przez A. Jabłonowskiego. Warszawa, 1894. S. 3–21. Видавець назвав даний інвентар «першою коронною ревізією українських замків», не зважаючи на існування ревізій українських замків 1545 та 1552 рр., про що зауважила Р. В. Майборода, див.: Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. / Упор. Р. В. Майборода. К., 1999. С. 24.

¹⁰ Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. ... С. 24.

Якщо повний текст ревізії українських замків 1552 р. хоча й зі значними похибками добре відомий історикам завдяки публікації в «Архиве Юго-Западной России», то поборовий реєстр 1571 р., опублікований О. Яблоновським, містить тільки підсумовуючі дані проведеної фіскальної акції¹¹. Його повний текст ніколи не публікувався. Нині він є складовою частиною актової книги (старий інвентарний № 5921) обсягом 909 аркушів, що зберігається у фонді «Вінницький гродський суд» Центрального державного історичного архіву України у м. Києві¹². Саме цей текст поряд з оригіналом тексту ревізії Київського замку 1552 р.¹³ склав основу пропонованого дослідження.

Демографічні показники та етнічний склад

За даними фіскальних джерел на території Києво-Подолу, підпорядкованій юрисдикції міського уряду, кількість міщанських «димів*» упродовж 1552-1571 рр. зростає зі 173 ($173 \times 6 = 1038$ осіб) до 327 (або близько 1960 осіб)¹⁴, тобто населення збільшилося приблизно удвічі, що вказувало на позитивну динаміку росту міщанського населення. В останній третині XVI ст. для цього склалися усі необхідні передумови. Великокнязівські і королівські привілеї та міські ухвали надавали киянам, які користувались магдебурзьким правом, чимало переваг – пільг і вольностей економічного характеру: право складу товару, три щорічні ярмарки та щотижневі торги у місті, монополне право на торгівлю на міському ринку та на шинкування у місті. Ця частина Києво-Подолу була винятково привабливою не тільки для місцевого міщанства, а й для прибульців, які займалися торгівлею, адже, як відомо, тогочасний Київ був головним центром транзитної торгівлі у регіоні. Осіб, які набували міське громадянство, міська влада брала під свою опіку, тож вони надалі користувалися всіма вольностями й привілеями, наданими громаді міста.

За етнічними ознаками серед киян переважали автохтонні мешканці – українці, але чимало серед прибульців було вихідців з Полісся, різних регіонів Великого князівства Литовського, а також з південних регіонів – осіб татарського та тюркського походження. Серед останніх відомі родини Кошколдейовичів, Кобизевичів, Конашковичів, Бехів та ін., представники яких, набувши статків, змогли зробити кар'єру в органах міського самоврядування Києва у другій половині XVI ст. Чисельною була вірменська громада. За підрахунками Я. Р. Дашкевича, в Києві у 1552 р. знаходилося не менше 29

¹¹ Źródła Dziejowe. T. XX. ... S. 22–25.

¹² ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 423–451 зв.

¹³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, кн. 563, арк. 32 зв. – 46 зв.

* Дим – одиниця оподаткування.

¹⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 40; ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 423–435. Коефіцієнт «6» застосовуємо як середній і загальноприйнятий у сучасній історіографії для підрахунку населення в містах Речі Посполитої. Див.: Waszak S. Ludność i zabudowa mieszkaniowa Poznania w XVI i XVII wieku // Przegląd Zachodni, 9 (1952). S. 64–136; Wiesiołowski J. Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania. Poznań, 1997. S. 231–236.

дворів вірмен, церква та шпиталь, що загалом могло становити 230 осіб. З них міській юрисдикції на той час підлягало близько 90 осіб¹⁵, решта – мешкали під іншими юрисдикціями. Представники вірменських родин – Ідирковичів, Левонидів, Гридковичів, Хурсевичів – неодноразово обиралися до складу міської ради. Незначний відсоток населення Києва складала також особи польського, молдавського та грецького походження. Що стосується єврейського населення, можемо стверджувати, що воно, на відміну від міст сусідньої Волині, було досить малочисельним. У реєстрі 1571 р. зафіксовано тільки одного єврея – платника податку («Zyd w mieszczie Kiiowskim na imie Bochdan Samotrzeczi dał złothych 2»). Причиною тому була несприятлива щодо євреїв політика київської міської влади, яка забороняла мешкати їм у межах міської юрисдикції, а також торгувати в ятках і мати крамниці в Ринку¹⁶.

Під замковою юрисдикцією перебувала частина мешканців Києво-Подолу, а також населення, яке мешкало на земельних ділянках, прилеглих до Замкової гори. Якщо за даними ревізії 1552 р. нараховувалося 158 «димів» замкових міщан (158 x 6 = 948 осіб), то у 1571 р. їх кількість зросла до 187 (або близько 1122 осіб)¹⁷, тобто число мешканців, підпорядкованих замкові, зросло приблизно на 174 особи. Як бачимо, ріст міщанського населення на цій території дещо гальмувався як через відсутність економічних пільг, так і внаслідок невигідної для міщан політики замкового уряду, зокрема, обкладання їх обтяжливими повинностями і значною кількістю платежів на користь замку.

Крім міщан, замкове населення складала також замкові слуги, представники військово-службового стану. Ревізія 1552 р. зафіксувала 43 «жовнірські доми в місті»¹⁸, власники яких, судячи з імен і прізвищ, були переважно поляками (лаха Стасєвъ дом, Яна лаха домъ, лаха Смаръжов дом, лаха Терликовського дом, Шимъка лаха домъ, Барътошь лахъ та ін.). Незначний відсоток найманців складала німці та русини. Характерно, що надалі присутність іноземців серед військових зменшилася. Поборовий реєстр 1571 р. зафіксував тільки 21 військового, яких окреслено було як севрюків або стрільців (Siewruki tho yest strzelczy)¹⁹. На той час це були здебільшого особи місцевого походження або прийшли литвини (білоруси), на що вказують їхні імена (Ілля, Харко, Пилип, Остап, Іван, Сидір, Богдан, Лазар) та прізвища (Апошняк, Пашкевич, Шкода, Шершин). Лише дві особи на ім'я Урин та Ахмат були, ймовірно, татарського походження, а одна на ім'я Якуб – польського²⁰.

¹⁵ *Дашкевич Я.Р.* О достоверности публикаций материалов Литовской метрики... С. 181. Див. посилання № 22.

¹⁶ Детальніше про це див.: *Білоус Н.* Київ наприкінці XV – в першій половині XVII ст. Миська влада і самоврядування. С. 186–187.

¹⁷ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 40а; ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 435 зв. – 441.

¹⁸ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 41 об.

¹⁹ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 436 зв.

²⁰ Там само.

Таким чином, можемо припустити, що на замковій території у 1552 р. могло мешкати близько 1200 осіб, а у 1571 р. – близько 1250.

Серед церковних юридик Києво-Подолу найбільшою була Біскупщина або Біскупське містечко. У 1552 р. загальне число підданих київського біскупа становило близько $(16 \times 6 = 96)$ 100 осіб²¹, а у 1571 р. збільшилося майже вдвічі. Серед них було 28 родин, що мешкали в Києві: чотири родини, які сплатили по 20 пол. гр. податку від будинків, одинадцять родин – 16 пол. гр., п'ять родин убогих людей, що мешкали за острогом і сплатили від своїх халуп по 4 пол. гр. (з них один риболов – 8 пол. гр.), дев'ять коморників, які мешкали по сусідству з біскупськими людьми в місті, – по 6 пол. гр. До біскупських підданих належали також сім родин із села Вітичі, які сплатили по 4 пол. гр.²² Чималу територію Києво-Подолу займав домініканський монастир, утім, кількість його підданих у місті, очевидно, була незначною і не була обрахована ревізорами.

Поборовий реєстр Києва 1571 р. зафіксував 198 платників податку у Печерському містечку, з чого можна зробити висновок, що на підпорядкованій Печерському монастиреві території на той час могло проживати близько 1200 осіб, що становило 1/5 населення всього Києва. Судячи з антропонімічних даних, людність, що мешкала в Печерському містечку, була досить строкатою в етнічному і соціальному плані. Адже тут крім осіб місцевого походження мешкали вихідці з різних регіонів Великого князівства Литовського, Поділля, Московської держави. Ревізори зафіксували 78 платників шосового податку, які, подібно до більшості магістратських міщан, сплатили по 16 пол. гр., 16 бояр (*Voiare putni tegosz manastira Pieczerskego*) сплатили по 20 пол. гр., 21 коморник – по 6 пол. гр., а також 14 убогих людей, які сплатили по 2-3 пол. гр. Підданих Пустинно-Микільського монастиря налічувалося близько 300 осіб, Михайло-Видубицького монастиря – близько 120²³. Дані щодо підданих монастирів у Верхньому (старому) місті у фіскальних джерелах відсутні.

Загалом у 1552 р. королівські ревізори нарахували у Києві на Подолі 450 будинків («домовъ в мѣстѣ, кромѣ церьквей а шпиталевъ рускихъ, ляцкихъ а оръмянскихъ польпятаста»), але при цьому зазначили, що ретельного опису їм зробити не вдалося через спротив намісника воєводи та городничого, які відмовилися надати правдиві свідчення щодо воєводських доходів та маєтностей: «А достаточнѣо пописанье мѣста и повету Киевского, а маєтностейи земанскихъ и церьковныхъ, и доходѣвъ воєводиныхъ не могло быти на тотъ часъ, бо не допущено того в небытности воєводиной. Наместникъ его отъказалъ, ижъ люди непослушны его, ани под его мощью, але под городничого, иако справьцы на тотъ час, з воли гсдрское уставеного. А городничии отъказалъ потому жъ, ижъ люди непослушны его, але наместникъ

²¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 40 об.

²² ЦДДАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 441–442.

²³ ЦДДАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 442 зв. – 449 зв.

воєводинъ ими справуєть. А такъ, што єсмо сами собою виведатиса могли, то єсмо пописали такъ, яко вышеи»²⁴.

Можна припустити, що на Подолі на той час мешкало близько трьох тисяч киян. Якщо додати до них населення з Печерського містечка, Верхнього міста та передмість, то загальне число мешканців Києва на середину XVI ст. дорівнюватиме приблизно 4,5 тисячі. У 1571 р. кількість домогосподарств («димів») на Подолі становила приблизно 655 ($\times 6 = 3930$), у Печерському містечку і Верхньому місті – майже 300 ($\times 6 = 1800$). Таким чином, населення Києва на початок 1571 р. могло налічувати близько 6 – 6,5 тисяч осіб.

Тож демографічні зміни на усій території Києва за 19 років, що розділяють хронологічно дві урядові фіскальні акції, підсумуємо у таблиці:

Частина міста	1552 рік, кількість димів	1552 рік, орієнтовна кількість людей	1571 рік, кількість димів	1571 рік, орієнтовна кількість людей
Поділ, територія під юрисдикцією магістрату	173	1040	327	1960
Поділ, територія під юрисдикцією замку	201	1200	208	1250
Поділ, Біскупщина	16	96	29	170
Поділ, інші церковні юридики	10	60	дані відсутні	дані відсутні
Поділ, приватні юридики	35	210	9 ?	54 ?
Верхнє місто	дані відсутні	дані відсутні	дані відсутні	дані відсутні
Печерське містечко	15	100	198	1200

Станово-професійні групи

Як уже згадувалося, у XVI ст. міщани склали найчисельнішу верству населення Києво-Подолу й мешкали як під міською, так і під замковою юрисдикціями. Зрозуміло, що за даними фіскальних джерел встановити рід занять кожного зі згаданих у переліках міщан неможливо, хоча деякі прізвища і вказують на цю характеристику. Так, у ревізії Київського замку 1552 р. згадуються: Богдан Толмач, Єрмак Воскобійник, Мойсій Бражник, Каленик Плотникович, Улас Чоботар, Максим вїйт, Ходор Винник. За допомогою інших джерел, зокрема, виписів з київських міських книг, із загального списку міщан можемо виокремити представників міської верхівки: вїйт Максим Хонич, Єсько, Васько та Федько Черевчейовичі, Карп Жолнерович, Васько Ходкович, Яків, Гришко, Семен та Степан Мелешковичі, Іван Кругликович,

²⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 42, 46 об.

Яцько Кошколдеєнко, Устим Фіца-Кобизевич, Федір Ходик-Кобизевич, Лук'ян Булиєвич, Семен Конашкович, Юрко Климович, Богдан Маликович. Відомо, що більшість з них були купцями. Загалом заняття торгівлею вважалося пріоритетним серед магістратських міщан, оскільки слугувало для них основним джерелом прибутків. Чимало купців було серед міщан вірменського походження. За професійною ознакою вірмени були також перекладачами зі східних мов, ремісниками-виноробами.

Матеріали поборового реєстру 1571 р. дають більше конкретних даних щодо станово-професійних груп міщанства. Як і раніше, основним їхнім заняттям була торгівля. Заможні міщани-купці перевозили свої товари Дніпром в основному у т. зв. ком'ягах²⁵, сплачуючи щороку по 1 пол. зол. і 1¹/₂ пол. гр. податку. Таких купців ревізори нарахували 18. Серед них – Гришко Мелешкович, Юрко Климович, Войтех Булиєвич, Прокіп Лошня та Микита Богданович належали до міської верхівки. Останній, маючи дві ком'яги, сплатив одразу 3 пол. зол. Набагато менше було купців, які перевозили свої товари у великих човнах (9), сплачуючи щороку по 12 пол. гр.

Міщани в Києві, як і в багатьох тогочасних містах, поєднували «міські» заняття з сільськогосподарськими. Чимало з них тримали городи поза містом. Поборовий реєстр зафіксував 32 міщанські родини, які, крім дворів у місті, мали городи, від яких сплачували додатково окремий податок – по 4 пол. гр. Серед них були представники міщанських родин, які належали до тогочасної міської еліти Києва: Філон Кобизевич, Ігнат Маликович, Іван Турчинович, Григорій та Степан Мелешковичі, Кузьма Мантуш, Матвій Черевчей, Гаврило Рой, Андрій Кошколдей, Юрій Климович²⁶.

Популярним видом занять серед міщан була риболовля. У реєстрі зафіксовано 32 рибалок (*Rybithwi miasta Kiiowskiego*), які сплатили по 8 пол. гр. Серед них двоє – Михайло Шавула та Антон Конашкович – належали до відомих заможних родин киян. Досить вигідним ремеслом було скуповування у рибалок риби з наступним перепродажем її на ринку. Таких перекупнів було, очевидно, чимало і сплачували вони більші суми податків аніж рибалки (поборовий реєстр зокрема зафіксував 21 перекупня риби, які сплатили по 12 пол. гр.).

Чисельною категорією населення Києво-Подолу були дрібні торговці та перекупні. У «реєстрі» зафіксовано 32 перекупнів і перекупок, які займа-

²⁵ *Ком'яга* – найпоширеніший тип сплавного судна без щогл, прямокутної форми, неглибокої посадки, завдовжки від 17 до 24 м, завширшки до 10 м; обслуговувалася 7-12 веслярами. Вантажопідйомність – від 30 до 70 т. Будувалися ком'яги з дерев'яних напівфабрикатів «ком'яжого дерева», масові промислові заготовки якого здійснювалися в лісах поблизу сплавних рік і річкових портів. Див. коментар № 18 у зб. док.: Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина / Упор. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. К., 1990. С. 343.

²⁶ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 428 – 429 зв. Цікавим є факт, що у коронних містах згідно з ієрархією міських професій, огородництво належало до найменш престижних. Див., наприклад: *Wiesiowski J. Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*. S. 40.

лись продажем та перепродажем на ринку хліба та інших продуктів харчування (*Przekupnie u przekupky kthorzy przedawaią chleb na rynku u insze strawne rzeczy*), з них 13 були жінками. Усі вони сплачували по 12 пол. гр. податку. Крім них згадуються ще й 15 убогих жінок-перекупок.

Менш популярним видом діяльності було корчмарство. Міщани міської юрисдикції користувались монопольним правом на шинкування в Києві, сплачуючи від цього виду діяльності до господарського скарбу щороку чималі гроші. У поборовому реєстрі 1571 р. згадується лише 10 корчмарів, хоча відомо, що їх мало б бути набагато більше, оскільки в місті завжди функціонувало кілька десятків корчем та шинків. Прикметним є те, що це «ремесло» було переважно «жіночим»: у 1571 р. серед корчмарів згадуються сім жінок (*karczmirek*) і три чоловіки, з яких один був євреєм. Усі вони сплатили по 6 пол. гр. податку.

Характерно, що у згаданому переліку киян повністю відсутні міщани-ремісники, а це вказує на те, що ремесло не було основним джерелом доходів міського населення. Втім, заперечити наявність ремісників на території міської юрисдикції неможливо, адже з пізніших джерел відомо, що тут проживали ремісники різних фахів. Щоправда, у порівнянні з замковими, магістратські ремісники на той час не становили чисельну групу. У переліку згадуються лише 13 міщан із суто «ремісничими» прізвищами, хоча очевидно, що їх мало б бути більше. Можна припустити, що радці, прагнучи захистити цю менш заможну категорію міщанства від обкладення податками, не вписували їх до шосового реєстру. Попри фрагментарну фіксацію ремісників під міською юрисдикцією, не варто виключати і наявності ремісничих цехів у місті на той час. На користь цієї тези свідчать існування в Києві у 1606 р. 28 ремісничих цехів, а також факти про те, що між цеховими організаціями міської та замкової юрисдикцій майже безперервно точилася конкурентна боротьба²⁷.

Аналізуючи рівень заможності міщан, можемо стверджувати, що на магістратській території переважна більшість власників міщанських домогосподарств (202), які сплатили у 1571 р. шосовий податок по 16 пол. гр., були більш-менш заможними²⁸. Незначну частину міщанства – 16 власників, які мешкали в «заулках» і сплатили по 8 пол. гр., можна вважати збіднілими мешканцями, а 20 осіб, що сплатили по 4 пол. гр. – убогими.

²⁷ Яковенко Н.М. Новий документ до історії київських ремісничих цехів початку XVII ст. // Архіви України. 1989. № 5. С. 68–71; Білоус Н.О. Нове джерело до історії взаємовідносин київських ремісників замкової та магістратської юрисдикцій // Архіви України. 1997. № 1–6. С. 101–107; Київ наприкінці XV – в першій половині XVII ст. Миська влада і самоврядування. С. 206–208.

²⁸ Зазначимо, що поняття «заможність» було відносним на ті часи, особливо для міщан такого «українного» міста, яким був Київ, і звісно, вирізняло їх від мешканців коронних міст. Наприклад, у Познані у 1514 р. міщани, які мали будинки в Ринку і належали до міської еліти, сплачували по 24 пол. гр., а від будинків, розташованих на головних вулицях – по 12 пол. гр., від будинків на передмістях – по 2 пол. гр. Див.: *Wiesiowski J. Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*. S. 41.

Замкове міщанство за родом занять складалося переважно з ремісників різних спеціальностей, які працювали на замок, забезпечуючи його потреби, а також з дрібних торговців. У ревізії 1552 р. згадуються ремісники, які дають на воєводу по 2 гроші на свято Різдва Христового, лучники – по луку, чоботарі – по парі чобіт, ковалі – по сокирі, стрільники – по 10 стріл, а римарі, кушніри та кравці працюють на воєводу задарма²⁹. Того ж року ревізори нарахували 50 власників «димів», 9 з яких належали міщанам, що мешкали у «замковому прикладі» (тобто поблизу замку). У поборовому реєстрі 1571 р. перераховані ремісники лише семи цехів: лучники (3 особи), кушніри (13), шевці (26), кравці (12), римарі (4), ковалі (3), гончарі (2), які сплатили по 8 пол. гр., а також 6 «товаришів» цехів та 3 убогих ремісники, які сплатили, відповідно, по 1 та 4 пол. гр.³⁰ Як бачимо, шевці були найчисельнішою ремісничою групою, що свідчить про затребуваність цього фаху у пізньосередньовічному Києві. Так само чисельними, порівняно з іншими, були шевські цехи Львова³¹ і Любліна³². Інформацію про ремісників не згаданих у «реєстрі» спеціальностей воєводські урядники, скоріше за все, відмовилися надати ревізорам. Решту замкового населення, як уже згадувалося, складали замкові слуги, представники військово-службового стану.

Загалом, на відміну від повітових міст сусідньої Волині – Луцька, Кременця, Володимира, де чисельно домінувала шляхта, – Київ виглядав «міщанським містом». Київська міська громада, користуючись правами на самоврядування, наданими магдебурзькими привілеями, почувала себе «господарем» у «Дольному» місті, тож під час різноманітних конфліктів з монастирями та шляхтою гучно заявляла про свої права. Шляхта та її піддані ніколи чисельно не переважали міщанську громаду, що, крім актових, засвідчують і фіскальні джерела. У поборовому реєстрі 1571 р. перераховуються лише кілька київських зем'ян та їх підданих («Ludzie ziemian kiiowskich, ktorzy domu swoje maia w mieszcze Kiiowskim»), хоча очевидно, що їх мало бути більше. Серед них троє сплатили податку по 16 пол. зол., один підданий був пана Шкаревського, двоє – Лозки, троє – Рута³³. Двори цих зем'ян знаходилися близько Замкової вулиці³⁴. У «реєстрі» фіксуються також сімнадцять підданих зем'янина Фурса з с. Козаровичі.

Частину міського населення складали бідні мешканці, які були власниками халуп. Їх ревізори кваліфікували як «убогих». На магістратській території таких осіб у 1571 р. зафіксовано 31, а на замковій – 20. Інша категорія

²⁹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 39.

³⁰ ЦДДАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 438 зв. – 440 зв.

³¹ Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упор. М. Капраль. Львів, 2007.

³² Nowak B. Liczebność i specjalizacja rzemiosła w Lublinie w pierwszej ćwierci XVI wieku // Rocznik Lubelski. T. XXIII/XXIV, 1981-1982. S. 23–45.

³³ ЦДДАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 450 зв. – 451.

³⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 191, л. 165 – 167.

населення, що відносилася до «бідних» – т. зв. «коморники» – особи, які не мали міських прав і винаймали житло у міщан. На магістратській території таких осіб у 1571 р. нараховувалося 44, а на замковій – 12. Як і в інших містах, певну частину міського населення складала біднота, що не мала нерухомості і засобів для проживання (приблизно 10%)³⁵.

Незначний відсоток населення тогочасного Києва складало козацтво. На жаль, зробити підрахунки щодо кількості козацьких дворів у Києві неможливо за браком належних джерел. У різні часи вони становили різну кількість. Якщо поборовий реєстр 1571 р. згадує на магістратській території лише чотири двори «козаків-гультаїв», які, сплативши податок по 12 пол. гр., «розійшлися на Низ», і п'ять – на замковій, то надалі їхня кількість у місті помітно зростає.

Отже, згідно з даними фіскальних джерел, за соціальною стратифікацією населення Києва другої половини XVI ст. поділялося на міщанство (55%), зем'ян (бояр) та шляхту (серед них – військові) (10%), підданих шляхти (10%), духовенство (4-5%), підданих монастирів та мешканців церковних юридик (20%), козаків (0,5%).

Аналіз джерел засвідчив розшарування міщанської верстви у пізньосередньовічному Києві, де склалися такі професійні групи:

1. правляча міська еліта
 - радці
 - війти
 - лавники
 - писарі
2. купці та торговці
 - власники ком'яг та великих човнів
 - перекупні
 - торговці
3. ремісники, кваліфіковані працівники
 - кваліфіковані ремісники різних фахів
 - товариши цехів, убогі ремісники
 - рибалки
 - огородники
5. Некваліфіковані працівники
 - коморники
 - убогі перекупні
 - дрібні торговці.

Підсумовуючи, зазначимо, що фіскальні джерела певною мірою віддзеркалюють ситуацію, що склалася у Києві у литовську добу, а шосовий реєстр

³⁵ 10% при підрахунках убогої людності в містах пропонує додавати відома польська дослідниця І. Гейшторова. Див.: *Gieysztorowa I. Wstęp do demografii staropolskiej*. W., 1976. S. 196; *Szczygiel R. Powstanie miasta i jego dzieje // Tarnobrzeg. Dzieje miasta 1593–1939*. Red. F. Kiryk. Tarnobrzeg, 2005. S. 83.

1571 р. – ще й ситуацію у перший поунійний рік. Однак слід пам'ятати, що дані цих джерел є далеко неповними, що було відзначено в історіографії. Часто у поборових реєстрах XVI ст. не фіксувалися всі назви географічних об'єктів, приховувалися імена платників податків³⁶. Тож історикам варто критично оцінювати й аналізувати ці джерела, пам'ятаючи про їх фрагментарність. Утім, завдяки саме фіскальним джерелам видається можливим, щоправда, до певної межі вивчити демографічну ситуацію в місті й регіоні, дослідити соціальну та станово-професійну структуру населення (спеціалізацію купців та ремісників, рід занять інших категорій міського населення), а порівнюючи з іншими містами – ще й виявити відмінності, особливості та закономірності історичного розвитку пізньосередньовічного Києва.

³⁶ Див. наприклад: Rejestr poborowy województwa lubelskiego (powiat lubelski i urzędowski z r. 1626. Ziemia Łukowska z r. 1620). Oprac. Jan Kolasa i Kamiła Schuster / Pod red. S. Inglota. Wrocław, 1957. S. XXII.